

respons nieuwe vakgehelen als 'Gemeinschaftskunde' en sociale wereldoriëntatie bepleitte waarin slechts nog elementen van onder andere geschiedenis konden worden opgenomen, en geschiedenis in zijn bestaan als zelfstandig vak in het voortgezet onderwijs ernstig werd bedreigd, kwam er een breuk in de statische contemplatie der historici. Onvermoede dynamische mogelijkheden tot verjonging en vernieuwing werden vervolgens zichtbaar die het streven naar vakkenintegratie in een ander licht met minder radicale consequenties plaatsten.

Ziedaar in hele grote lijn de ontwikkeling zoals deze zich na 1945 op min of meer dezelfde wijze in een aantal landen van het Westen voltrok. Toebes concentreert zich in zijn onderzoek op drie ervan. Na een inleidend hoofdstuk over de historische wortels en typen van vakkenverbinding krijgt de gang van zaken in de Bondsrepubliek Duitsland ruime aandacht omdat daar de onderwijskundige discussie en theoretische reflectie het meest uitgebreid is geweest. Het tweede boekgedeelte is gewijd aan Engeland waar de realisering van een en ander het verst voortschreed. Op diepgaande wijze analyseert de auteur tenslotte de Nederlandse situatie. Achtereenvolgens komen aan de orde: de historie van het geschiedonderwijs, de ontwikkeling van het vak maatschappijleer en de impulsen en — veelal mislukte — pogingen tot blijvende integratie van 'sociale' vakken in de praktijk van het voortgezet onderwijs. Toebes besluit zijn boek — voor mij ietwat verrassend — met een pleidooi voor een én disciplinaire én integratieve aanpak in de maatschappelijke, politieke en culturele vorming. Verrassend omdat uit zijn gedegen werkstuk de onvervangbare en ondeelbare functie van geschiedenis in de moderne samenleving eens te meer glashelder blijkt en aldus zijn compromisformule in wezen nergens op stoelt. Mij gaat het te ver om een vak dat puur integratief wordt geconstitueerd nog eens in een vakkencombinatie te integreren. De spoeling wordt dan wel erg dun.

Vergelijkende studies op onderwijskundig terrein zijn schaars, zeker in de Nederlandse taal. Daarom alleen al is Toebes' boek een niet geringe verdienste. Bovendien getuigt zijn werk van een heldere beschrijvend-analytische aanpak die qua probleemstelling en uitwerking voorbeeldig zouden kunnen zijn. Ware het niet, en hier kan ik een bedenking niet onderdrukken, dat de auteur vanuit zijn kennelijk grote eruditie niet altijd het significante van het insignificant weet te scheiden. De lezer komt in het betoog nogal eens te ver gaande details, hoogst elementaire en daarom overbodige discussies, overwegingen en te uitvoerige (na)beschouwingen tegen, die de lectuur ondanks de belangwekkende inhoud soms tot een ware worsteling maken. Een tot de helft gereduceerde synthese, uitgegeven in een lay-out zonder de talloze inspruingen, cursiveringen en regelafstandsvariëaties zou het boek tot een echte aanwinst maken. Wellicht zou bij die gelegenheid ook een aantal kleine omissies verholpen kunnen worden. Zoals het ontbreken van de belangrijke bijdrage van K. Kluxen tot de nieuwste geschied-theoretische literatuur in de geraadpleegde bronnen.

J. F. E. Bläsing

L. Casteleijn, e.a., ed., *Tekens in de tijd. 65 Jaar Joop den Uyl* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984, 375 blz., f28,50, ISBN 90 295 1241 5).

De naamgever van misschien wel het beroemdste kabinet na de tweede wereldoorlog

kijkt de lezer vanaf het omslag van dit boek grimmig en een tikje melancholiek aan, terwijl het hier toch gaat om een feestbundel, hem aangeboden bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Geen twijfel mogelijk, Den Uyl is nog geenszins van plan de actieve politiek te verlaten — zoals de latere ontwikkelingen rond de aanwijzing van een lijsttrekker voor de PvdA bij de verkiezingen van mei 1986 nog eens hebben bevestigd. *Tekens in de tijd* is dan ook geen afscheidscadeau. De redactie, gevormd door Leo Casteleijn, Jos van Kemenade, Wim Meijer, Jenny van Ringen, Jo Ritzen, Kees Stapper, Wim van Velzen en Den Uyls echtgenote, Liesbeth Den Uyl-van Vessem, wilde de jarige eren met een boek 'waarin het verleden de nodige aandacht krijgt, maar waarin vooral getracht is die vragen te stellen en te beantwoorden die voor socialisten nu en in de komende jaren van belang zijn'. Zij vroeg een aantal mensen uit de wereld van politiek, bestuur, cultuur en wetenschap hun visie op actuele problemen te ontvouwen. Dit leverde een reeks van over het algemeen zeer leesbare beschouwingen op.

De auteurs gaan uiteenlopende vraagstukken te lijf als de toekomst van Europa (behandeld door de enige buitenlander in het gezelschap, Willy Brandt), de tegenstelling Noord-Zuid (J. Pronk), de relatie tussen feminisme en socialisme (Hedy d'Ancona), het cultuur- en kunstbeleid (Jan Kassies), verzorgingsstaat en overheidshuishouding (C. de Galan), het onderwijs (J. A. van Kemenade en Jacq. Wallage) en de werking van de Nederlandse democratie en het bestuur (J. Th. J. van den Berg, Bart Tromp, R. J. in 't Veld). Sommige stukken hebben een wetenschappelijk karakter, andere zijn essayistisch van opzet, geen enkel vermijdt diepgang; in zoverre levert deze bundel eens te meer het bewijs dat de Partij van de Arbeid, wat ook tegen haar ingebracht zou kunnen worden, beschikt over een reservoir aan mensen die in staat zijn hedendaagse politieke kwesties historisch te analyseren en er een toekomstperspectief bij te leveren. Onbekend is of de redactie de contribuanten heeft aangemoedigd hun lezers dooreen min of meer uitdagende stellingname aan het denken te zetten. Zou zulks het geval zijn dan hebben auteurs als B. Tromp en S. J. Doorman beter aan hun opdracht voldaan dan de meeste anderen. Tromp is in elke bundel goed voor een prikkelende bijdrage. In dit geval hekelte hij de wijze waarop de PvdA met haar polarisatiestrategie het CDA heeft gedwongen definitief te kiezen voor de VVD als regeringspartner. Doorman (hoogleraar filosofie aan de Technische Hogeschool in Delft) vergelijkt in een knap artikel de wijzen waarop in onze maatschappij kunst en wetenschap worden benaderd en stelt vast dat 'van kunstenaars in het algemeen te veel, van wetenschappelijke onderzoekers te weinig legitimering wordt gevraagd'.

Hoewel de redactie in haar voorwoord stelt dat de persoon Joop den Uyl in dit boek niet centraal staat, heeft de gekozen opzet toch wel tot een zeer prominente aanwezigheid van deze politicus geleid. Verspreid door de bundel wordt een interview afgedrukt dat de journalisten J. van Tijn en Max van Weezel met hem hadden. Bovendien staat in *Tekens in de tijd* een vijftiental stukken van mensen die Den Uyl in diverse kwaliteiten van nabij hebben zien functioneren en die hier hun impressies geven en herinneringen ophalen. Enkele gaan over de jonge Den Uyl; de student (staatsraad J. van der Hoeven), de redacteur van *Vrij Nederland* (W. F. de Gaay Fortman en B. W. Schaper) en de directeur van de Wiardi Beckmanstichting (wijlen J. Burger, die opbiecht dat zijn indruk van Den Uyl ooit was: 'die man weet te veel en praat over te veel'). De meeste wat meer persoonlijk getinte bijdragen gaan vooral over de latere tijd. Partijvoorzitter M. van den Berg verhaalt van de spanningen tussen de fractieleider en hemzelf rond de

kwestie van de kruisraketten. Zijn voorgangster, Ien van den Heuvel, schildert haar rol als zodanig wat bescheidener en legt uit hoe Den Uyl er steeds weer in slaagde manoeuvreerruimte veilig te stellen. In een bij uitstek aardige bijdrage heeft H. A. van Wijnen het over de journalistieke instincten van de socialistische voorman, over wie hij zegt dat deze 'na meer dan 25 jaar publieke dienst in heel zijn intellectuele en psychologische wezen een journalistieke denker is gebleven', een man, met andere woorden, die zich snel een oordeel kan vormen en conclusies kan trekken. Maar ook: 'een schrijver die in de prachtigste aanzetten is blijven steken, en ons altijd zijn grote meesterwerk zal onthouden'.

Het merendeel van de in *Tekens in de tijd* opgenomen portretten is niet als een huidebtuiging zonder meer getoonzet. 'Niet de meest aimabele man die je je kunt voorstellen als het om persoonlijke dingen gaat', zegt Van den Heuvel bijvoorbeeld. Wel overheersen de genegenheid en het respect. Uit de wijze waarop Den Uyls geestverwanten zich over hem uitlaten, spreekt aan de ene kant de vertedering door zijn habitus van het politieke dier, zijn opgaan in het Haagse krachtenspel, aan de andere kant bewondering voor het feit dat hij bij alles de zaken waar het werkelijk om gaat niet uit het oog verliest. Onstuimigheid, vastbeslotenheid en reflectie gaan hier samen, zo willen deze portretten het althans. De redactie heeft ook Den Uyls politieke tegenstanders, rivalen bijna, Van Agt, Lubbers en Wiegel aan het woord gelaten. Van hun bijdragen komt die van Wiegel op de lezer over als de hardste en de eerlijkste en die van Lubbers als de zoetsappigste. Van Agt is royaal in zijn waardering, zonder klef te worden.

Dan het al eerder genoemde interview met Den Uyl. Het is, natuurlijk, geen vraaggesprek op het scherp van de snede, maar een 'met de benen op tafel'. De socialistische voorman toont zich van zijn bedachtzaamste kant. Hij verheugt zich erover dat het lidmaatschap van de NAVO in de PvdA geen punt van discussie meer is. In de jaren zeventig hebben de socialisten naar zijn mening hun mogelijkheden op het terrein van de internationale politiek overschat; gelukkig wordt nu 'het hosannageroep' minder luid. Aan de andere kant moet de PvdA ook 'niet vervallen 'in de detailhandel van het internationaal realisme'. Belangwekkend is wat Den Uyl meedeelt over zijn motieven om de in de jaren zestig opgekomen linkse maatschappijkritiek een onderdak te bieden binnen de PvdA. De stelling dat de toekomst aan de nieuwe bewegingen was en het socialisme achterhaald, is, meent Den Uyl, inmiddels ongenadig afgestraft. 'Alleen waar die nieuwe bewegingen in de sociaal-democratie zijn geïntegreerd, hebben ze stand gehouden. En daar ben ik dus op uit geweest'. Blijkbaar heeft hij niet alleen zijn eigen partij willen redden — door haar te laten profiteren van nieuwe impulsen — maar ook de beweging van zestig zelf. Ook over het cultuurbeleid en de perspectieven voor de verzorgingsstaat doet Den Uyl interessante uitspraken. Door dit interview wordt nog eens bevestigd dat hij ook in de laatste fase van zijn politieke carrière steeds een beetje de directeur van de Wiardi Beckmanstichting is gebleven, voor wie studie en bezinning meer betekenen dan de mode van de dag. Met dit al is het fenomeen Den Uyl geenszins uitputtend uit de doeken gedaan. De behoefte aan een kritische politieke biografie van deze belangrijke socialistische leider doet zich onverminderd gelden.

D. F. J. Bosscher

Religie en politieke rituelen en symbolen in Nederland na 1813 1

ANDRE I. WIERDSMA

1. INLEIDING

Na de Franse overheersing werd Nederland met de grondwet van 1814 hersteld als een zelfstandige natie-staat. Een jaar later volgde op de besluiten van het Congres van Wenen, de 'Wet van Europa', de vereniging met België tot het Verenigd Koninkrijk onder koning Willem I. Ook de grondwetswijziging van 1815 legde het accent op de centrale organisatie van de eenheidsstaat die aan het eind van de achttiende eeuw werd gevestigd, maar daarmee nog geen nationale zaak was geworden. In het vergelijkend onderzoek naar processen van staats- en natie-vorming wordt dan ook behalve op de staatsrechtelijke structuur gelet op de officiële ceremonieën en symbolen die bijdragen aan de algemene identificatie met het politieke centrum². In Nederland hebben voornamelijk juristen aandacht besteed aan dergelijke gebruiken. Het meest bekend is waarschijnlijk de beschrijving van E. van Raalte van de opening der Staten-Generaal en zijn verzameling van de troon- en inhuldigungsredes vanaf het begin van de negentiende eeuw tot 1964³. Sindsdien hebben anderen zich kritischer uitgelaten met name over de religieuze aspecten: het koningschap 'bij de gratie Gods', de bede in de troonrede, de Koninklijke Boodschap bij nieuwe wetsontwerpen eindigend met het 'in Godes heilige bescherming' bevelen van de Kamer en dergelijke 'antiquiteiten'. Nederland is volgens dit forum niet langer een christelijke natie⁴. De kritiek veronderstelt dat voorheen het staatsceremonieel niets anders was dan de uitdrukking van gemeenschappelijke cultuurelementen. Dat komt overeen met de gangbare sociologische/cultureel antropologische definitie van het collectieve ritueel: een plechtige, van het alledaagse onderscheiden reeks van handelingen, waarin op directe of meer symbolische wijze de algemene waarden, nonnen en doeleinden van de gemeenschap worden bevestigd⁵.

1 Deze tekst is een bewerking van een paper voor de 'International Conference for the Sociology of Religion', 19-23 augustus 1985 te Leuven. Het onderzoek werd gesteund door de Stichting voor theologisch en godsdienstwetenschappelijk onderzoek in Nederland, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek (ZWO).

2 Zie S. Rokkan, 'Nation-Building: A Review of Models and Approaches', *Current Sociology*, XIX (1971) iii, 7-38.

3 E. van Raalte, *De geschiedenis van de opening der Staten-Generaal van 1814-1952* ('s-Gravenhage, 1952) en *idem. Troonredes, openingsredes en inhuldigungsredes 1814-1963* ('s-Gravenhage, 1964).

4 Zie F. van Vugt, 'Non orare, sed laborare, of: het Godsbesef in staatsrechtelijk verband', *Ars Aequi*, XXX (1981) 319-327; A. P. Funke, 'God en de Tweede Kamer', *Nederlands Juristenblad* (1974) 1195-1198; D. J. Veegens, 'Bij de gratie Gods', *Ibidem* (1977) 233-236 en H. van den Brink, 'Bij de gratie Gods', *Tijdschrift voor overheidsadministratie* (1980) 547-549.

5 Zie J. A. A. van Doorn en C. J. Lammers, *Moderne Sociologie* (Utrecht, 1976) 300-301. Voor een uitvoeriger overzicht: J. R. Gusfield en J. Michalowicz, 'Secular Symbolism', *Annual Review of Sociology*, X (1984) 417-437.